

HOMO SAPIENS A JEHO RITUÁLY

Je rozumné chovat se rozumně? - Blahodárnost nutiny - Rituality úředníků - Hovory o níčem nemusí být k ničemu - Proč se obětané klanějí

Mýtus rozumnosti, který o sobě vytváří a šíří moderní společnost a jímž jsou prodchnuty školní osnovy právě tak jako analýzy badatelů ve společenských vědách i veřejné projevy a programy politiků, vychází z několika jednoduchých, bohužel nesprávných předpokladů.

Především se má za to, že člověk je tvor jednající zpravidla přisně racionálně. Na první pohled vypadá tento předpoklad velmi rozumně, ve skutečnosti je to však nebejtčná hloupost.

Racionální jednání neznamená nic jiného než schopnost přizvat pevně definovaným cílům prostředky optimální k jejich dosažení. Člověk, který by jednal přisně racionálně, by tedy musel postupovat vždy tak, že by si nejprve stanovil zcela jednoznačný cíl, poté provedl inventarizaci všech prostředků, které má k dispozici, a posléze zvolil ten z nich, který je vzhledem k vyčtenému cíli optimální. Takový člověk by musel zvažovat v každém případě zvlášť nejen pravděpodobnost, s níž každá z cest povede k cíli, ale též případná rizika a vedlejší důsledky, kterými mohou být jednotlivé cesty k cíli zatíženy. Teprve po složitém kalkulování všech šancí a rizik by mohl být optimální prostředek zvolen a záměr realizován. Potom by následovalo další vyčtení nového stejně jednoznačného cíle a celá složitá a časově náročná operace by se opakovala.

Příroda nevybavila člověka pro racionální způsob jednání nijak skvěle. Člověk má sice běžně na tomto světě k dispozici zhruba půl milionu hodin čistého času, třetinu této doby však stráví neproduktivním čekáním na sny a ani o zbylých dvou třetinách si nemůžeme dělat přehnaně iluze. Je příliš mnoho důležitých povinností, které nás odvádějí od věcného kalkulování po vzoru počítače. Jenom ranní a večerní péče o chrup prováděná v rozsahu běžné doporučeném lékaři nás během šedesátiletého života připraví přibližně o tisíc cen-nych hodin, které bychom jinak mohli věnovat získávání strategických informací zcela nezbytných pro racionální rozhodování. Mnozí lidé

si však raději čistí zuby, než aby se chováli takto moudře. Právě díky tomu je ostatně druzí lidé považují za normální.

Ani osvícenští myslitelé a jejich dědicové nejsou tak naivní, aby tvrdili, že všichni lidé se chovají naprosto racionálně. Vždy se uznávalo, že existují lidé, kteří se ve svém jednání řídí jinými zásadami než hlasem rozumu. Těmto lidem je ovšem podle názoru osvícenců (včetně osvícenců současných) třeba pomoci, vzdělat je a umožnit jim, aby prohledli. Je třeba pomoci jim za každou cenu, třeba i proti jejich vůli. Moderní boj za jednotu světlu pravdu přinesl pravděpodobně mnohem více obětí než celý středověk se všemi svými bludy. Pro toto krvavé a nesnašenlivé hledání jediné pravdy se ujal označení „rozvíjení pokroku“.

Právě rozvíjení pokroku patří k nejposvátnějším heslům rozumné společnosti. Jako program činnosti má ovšem jednu nevýhodu. Vychází z mylného předpokladu, že lidé mají volbu buď se chovat zcela racionálně, anebo tvrdošijně setrávat v zajetí nerozumu, falešných představ a obstrukčních stereotypů.

Bohužel žádá podobná volba ve skutečnosti neexistuje. Běžný člověk není počítat a jeho životním programem není hledání nezpochybnitelných pravd. Zůstává bytostí s pouze omezenou racionálníou a na rozdíl od filozofa to alespoň tuší.

V praktickém životě se omezená lidská racionalita projevuje tím, že člověka ani nenapadne plynvat zbytečně energií při hledání nejlepšího možného řešení problému. Nemá k tomu zpravidla ani vhodné informace, ani schopnost komplexně je zpracovat. Člověk ve všedním životě nepostupuje jako šachista, který zvažuje všechny možné tahy soupeře i tahy vlastní, než zvolí optimální řešení. Lidé se skromně a realisticky spokojují s prvním přijatelným řešením, protože protihráčů, figurek i herních situací je prostě tolik, že na důkladné uvážení každého tahu nebvá ani pomyslení. I pokud by si teoreticky nejlepší řešení skutečně vypočetli, nemusí mít z různých příčin vůbec šanci je uskutečnit.

Pokud by všechny ženy byly rozhodnuty vdát se a mít děti pouze v případě, že naleznou naprosto optimálního partnera, lidstvo by již dávno vyhynulo. Protože jsou však ochotny spokojit se i s ještě přijatelným partnerem, toto nebezpečí lidstvu nehrozí. Pokud by lidé byli ochotni prožít svých pět set tisíc hodin pouze v lokálních po všech stránkách zcela optimálních, ušlapali by se na několika zvlášť malebných kouscích zeměkoule. Protože jsou však ochotni žít v prvním trochu uspokojivějším místě, nehrozí vyhlazení ani Brnu,

ani Pterovu. Podle klasické teorie rozhodování lidé nemají šanci a vlastně ani motivaci nalézt v kupce sena právě tu jehlu, která je nejstřejší. Tím nejlípším, v co mohou vůbec doufat, je, že v ní najdou jehlu dost dobrou na to, aby se s ní dalo ještě vůbec šít.

Z různých důvodů tedy nebývá lidské jednání často nijak rozumné. Tuto skutečnost však věda o společnosti dlouho odmítala připustit. Měla pro to samozřejmě své důvody. Badatelé v přírodních vědách se mohli pyšnit tím, že odkrývali hlubokou logiku a pevný řád v pohybu planet tak jako v genetické výhavě živočichů či ve struktuře molekuly a atomu. Jejich kolegům z oblasti společenských věd bylo pak zatěžko připustit, že předmět jejich bádání, tedy člověk a jeho společnost, se této přesné logice nepodřizuje a že chování člověka ani chod společnosti nevykazuje řád, který by bylo možno vyjádřit elegantními matematickými formulemi oslňujícími zasvěcené svou jednoduchostí a laicky svou nepochopitelností.

Dlouho se vědci z oblasti společenských nauk snažili zakrýt před druhými, ale hlavně sami před sebou smutnou skutečnost, že objekt jejich vědeckého zájmu, tedy lidská společnost, vykazuje asi tolik rozumu jako hejno rozjásaných Smoulů. Argumentovali tím, že člověk a jeho společnost jako nejvyšší forma pohybu hmoty je realitou natolik komplexní a věda o níh zatím natolik mladá, že formulovat příslušné vzorce není zdaleka tak snadné jako v případě fyziky hraječích si s pouhými atomy. Teprve až bude objekt systematické zvládnut, exaktně proměřen a formálně rozpracován, vzorce zaručeně budou. Tito badatelé rozhodně nebyli šarlatány, jejich tragédií bylo nepochopení, že objekt jejich zájmu vykazuje zpravidla jen tolik logiky, kolik do něho sami vnesli svými mnohdy značně důmyslnými vědeckými metodami.

Problém je v tom, že jednáni člověka ve společnosti druhých lidí je vedeno jinými okolnostmi než čisté rozumovou analýzou situace. Člověk je tvor, který si přeje mít více štěstí než rozumu a podle toho se chová. Lidé se nepochybně liší od zvířat tím, že mají rozum, zatímco zvířata mají pouze své pudy. To je sice pravda, avšak nikoliv celá. Člověk se liší od zvířat také tím, že je schopen nepoužívat svého rozumu, zatímco zvířata nejsou schopna měřiti se svými pudy a zapomenout na to, že je vůbec mají. Člověk může naopak na svůj rozum zapomenout velice snadno a s oblibou tak čini. Říká se pak svými emoce, které jsou vyvinuty neméně než pudy zvířat a bývají neméně slepé.

Společenské vědy, které z již zmíněných důvodů uměle racionalizovaly povahu lidského jednání i charakter fungování celé společnosti, dlouho přehlížely emotivní charakter lidské povahy i lidského soužití. To jim dost dobře neumožňovalo rozpoznat výrazně rituální charakter velké části lidského konání.

Člověk nemá příliš na vybranou, bude-li se chovat s chladností a exaktností počítáče, anebo bude-li se oddávat rituálním praktikám, jak to vyplývá z povahy tvora, který je ovládan svými skrytějšími i zjevnými cily. Máme určitou volbu snad jen v tom, jaké druhy rituálů budeme provozovat, například budeme-li pěstovat spíše veřejné politické rituály, či skryté rituály svého soukromí.

K rituálnímu chování nutí člověka zároveň charakter interakce s druhými lidmi i určité potřeby, které jsou mu vlastní. Stále znovu opakovaný každodenní kontakt s lidmi, opakované zacházení se stále stejnými věcmi a nutnost konat stále tytéž všední úkony, to vše nutí člověka chovat se rutinně. Není prostě možné stále znovu se zamýšlet nad vším, co podnikáme, a stále znovu sobě i druhým vysvětlovat, proč se chováme právě určitým způsobem. Při každém vysvětlování naší činnosti dříve nebo později nastane okamžik, kdy prostě nebudeme umět odpovědět.

Vezměme triviální příklad pozdravu. Pořádá-li slušný člověk na ulici svého známého, pozdraví. To je v pořádku. Zachtěje se však přát. Proč nemusí ani velmi slušný člověk zdravít lidi, kterým nebyl představen? V podstatě jisté proto, že by to bylo při množství lidí únavné. Ve vesnici a v horách pozdravíme i cizho člověka. Ve městě jsme uzavřeli jakousi tichou dohodu, že budeme sice slušní, ale jenom pokud nás to nebude příliš unavovat. Pozdravít ve městě zcela nezištně cizho člověka je považováno za něco nevhodného, ne-li přímo podezřelého.

Pozdrav můžeme doprovodit podáním ruky či dokonce smeknutím klobouku. Proč právě těmto gesty? Podání otevřené dlaně je patrně pozůstatkem z dávných dob, kdy bylo názorným projevem mírových úmyslů. Ukazujeme jím, že v ruce nedržíme zbraň. Smeknutí klobouku je zase projevem důvěry v přátelské úmysly druhého člověka, před kterým neváháme odhalit důležitou a přitom snadno zranitelnou část těla. V době železných helmic muselo být právě toto gesto velmi působivé. Co je však přesvědčivého na tom, když si dva úředníci mlsjející se na schodech ke kanceláři navzájem obřadně předvádějí, že skutečně nemají v ruce sekýr? Zlé úmysly se v civilizované společnosti realizují jinak a sama skutečnost, že na nás někdo mává

svým slankem, ještě nezaručuje, že si na nás nejde právě stěžovat k nadřazenému.

Rituál zdravení přesto přesně dodržujeme bez ohledu na to, kolik je v něm rozumnosti. Je příkladem rutinního jednání, které nám umožňuje neplyvat naší omezenou kapacitou myšlení, energie a času a šetří si tyto nedostatkové kvality na činnosti, které vyžadují zvláštní rozvažování a rozhodování. Zdravení je jednou z velkého množství situací spočívajících na mlčenlivé dohodě o tom, že se nebudeme pokoušet vysvětlovat to, co můžeme pohodlně brát za zaručené. Slovky takových nepsaných dohod nám umožňují pohybovat se velmi úspěšně v sociálním prostředí, na které jsme důvěrně zvyklí. Na druhé straně nám obrovsky komplikují orientaci v cizím prostředí. Konáme-li například vědeckou snáž v zahraničí, vyplýváme značnou část svého času i energie na orientaci v běžných situacích zcela rutinně zvládaných místními absolventy zvláštních škol. Rutinní činnost představuje tedy mimořádně účinný prostředek intelektuálně vysocí úspěšné orientace v sociálním terénu.

Sociální život se překvapivě často vyznačuje tím, že překročí-li jakkoli blahodárný prvek určitou míru, mění se ve svůj naprostý opak. Příkladem je bezpečí a týkají se jak mezilidských vztahů, tak uspořádání celé společnosti. Míra přiměřeného zajištění bezpečnosti občanů leží kdesi mezi chaotickým bezvládním a policejním režimem. Přiměřená účast vůči problémům druhých lidí leží kdesi mezi sobeckou lhostejností a stejně sobeckou vlezlostí. Přiměřená míra centralizace moci je rovnováhou nalezenou mezi řízkem nerovnoměrného vývoje zcela autonomních oblastí a řízkem neomaleně direktivního potlačování regionální různorodosti. Přiměřené prosazování vlastních názorů a idejí leží někde mezi naprostou bezzásadovostí a naprostým fanatismem.

V případě rutinizace životních aktivit je situace obdobná. Její nízká míra by vážně narušila běžnou mezilidskou komunikaci. Lidé by ani u běžných úkonů nemohli vědět, co vlastně mají pro druhé znamenat, jak si jejich jednání druzí vyloží. Museli by neustále vysvětlovat, aby předešli velkým nedorozuměním. Stačí, aby někdo nevěděl, co znamená nevinně poklepávání si na čelo, a nevyjde z údivu. Zcela rutinní charakter má totiž i veškeré používání symbolů. Také naučit se cizím jazyku znamená pouze osvojit si další užitečnou rutinu. Zde prosit platí přísloví: kolik rutin ovládáš, tolikrát jsi člověkem. Ostatně sama přísloví jsou pouze rutinní verbální reakci, pomocí níž komentujeme určitou skutečnost s vynaložením minimální intelek-

tuální námahy. Každé přísloví představuje určitý předem připravený polotovár moudrosti, použitelný rutinně kýmkoliv, kdo si chce ušetřit pracnější formulaci vlastního úsudku.

Přiliš mnoho rutiny však škodí a společník, který by se vyjadřoval pouze skrze moudrá přísloví, by právem budil ne důvěru. Jakmile rutinizace našeho života překročí určitou mez, její předností se mění v hrozbu. Doprovozním prvkem rutiny je jistá lhostejnost vůči prováděné činnosti, povrchnost a neangažovanost, která je cenná, jen pokud šetří naši rozumovou a citovou kapacitu pro významnější momenty. Jestliže bychom však rutinně přistupovali naprosto ke všemu, stala by se rutina nesmyslnou, protože by nám šetřila pouze to, co bychom nebyli ochotni anebo schopni investovat nikdy a nikde.

Rutinní jednání však ještě není rituálem. Rutina je viditelnou částí rituálního jednání, svou vnitřní povahou je však rituálem značně vzdálená. Rutina je vynucena technickou stránkou všední lidské interakce. Rituál však navíc odpovídá na zvláštní lidskou potřebu, a sice na potřebu překročit své omezené pozemské bytí, zakorvit svou omezenou lidskou existenci v souvislostech vyššího řádu a tím získat pevný pocit ontologického bezpečí. Člověk se nikdy nestane čistě rozumovou bytostí mimo jiné právě proto, že rozum mu tento pocit ontologického bezpečí nedokáže zprostředkovat.

V čem se liší lidské rituály od prosté rutinní činnosti? Společně mají to, že určitá sada úkonů je prováděna zcela stereotypně a vnější pozorovatel vůbec nemusí tušit, k čemu vlastně směřují, a nedokázal by v nich pokračovat. Naopak pro toho, kdo je běžně provozuje, jsou zcela familiární a on dokáže bez rozmyšlení celou činnost zopakovat či dokončit, je-li v určitém bodě přerušen. Tím však vnější podobnost rutinního jednání a rituálu končí.

Rituál ve své pravé podobě je záležitostí skupinovou, k rutinní činnosti naopak nutně společníky nepotřebujeme. Rutinně lze řídit auto, vyřizovat korespondenci či umývat nádobí. Rituály se však odehrávají ve skupinách; přitom bývá důležité nejen složení skupiny, ale i volba vhodného místa a času pro jejich uskutečnění. Politické rituály se odehrávají v době, která je posvátná z hlediska státu či společnosti, náboženské rituály v době posvátné z hlediska církevní věrouky, nejruznější sociální rituály v době, jež je významná z hlediska životní dráhy zúčastněných. Jiné rituály jsou periodické a přitom každodenní, jako například schůze politických stran či beatové koncerty, jiné jsou zase čistě nárazové (demonstrace, manifestace a podobně).

Jednání skupiny sloužící ke konání rituálu je stereotypizováno podobně jako prostá rutinní činnost, ovšem s jinými důsledky pro zúčastněné. Účelem rutinního stereotypu je odvrátit pozornost od dokonale zautomatizovaného úkolu a šetřit ji pro jinou činnost, kterou taktó automaticky odbyt nelze. Automobilista, který zvládá řízení zcela rutinně, může během jízdy řešit problémy se silniční dopravou ani vzdáleně nesusouvisící.

Rituální stereotyp má naopak úzký vztah k obřadu, který doprovází. Úzkostivé dodržování rituálních gest a předepsaných slovních formulí je velmi důležité pro správný průběh obřadu. Stereotypizace v tomto případě upevňuje koncentraci a posiluje emoce všech zúčastněných. Vyrváří mezi nimi pouto sdílených pocitů a zvláštní atmosféru pro průběh obřadu. Dopusť-li se někdo při rituálním obřadu omylu, ohrožuje jeho správnost a ničí jeho posvátnost. Dodržování předepsané formy je pro úspěch každého rituálu nejpodstatnější. V tomto smyslu se objevují rituální praktiky v činnosti byrokratických úředníků. Ritualismus byrokracie, na který poprvé upozornil americký sociolog Robert K. Merton, nevznikl náhodně, souvisí přímo s charakterem úřední činnosti v podmínkách moderní společnosti.

Jestliže má vysoce postavený komplexní správní orgán moderního státu vůbec fungovat, je nezbytné zajistit, aby jeho členové pečlivě dodržovali vydané předpisy a nařízení. K tomu je třeba úředníky náležitě vycvičit. Je lepší, když se ztotožní se svými povinnostmi raději více než méně, podobně jako když je nosnost stavěného mostu raději několikrát předimenzována než jen o malíčko poddimenzována. Důsledkem tohoto tvrdého tlaku na dodržování norem a pravidel, který je soustavně vykonáván nadřízenými všech úrovní, je úzkostlivé lpení na čistě formální stránce vyřizovaných případů. Právě tato vnější stránka je totiž nejlépe kontrolovatelná, a proto ji úředníci všech stupňů věnují největší pozornost. Výsledkem je byrokratický virtuos, který do posledního detailu ovládá pravidla přišlých úředních procedur, nedokáže však pomoci jedinému klientovi a ani o to nemá zájem, protože neexistuje předpis, podle něhož by mohla být jeho lhostejnost vůči osudům spravovaných nějak posízena.

Dodržování pravidel, které by mělo sloužit pouze jako prostředek kontroly chodu organizace, se tak mění v očíh úředníka v účel sám o sobě. Rituální disciplína a úcta k pravidlům zcela bez ohledu na obsah se stává hlavní hodnotou v životě byrokrata. Byrokratické předpisy, původně zaváděné s cílem zjednotit činnost úřadů a zvýšit efektivitu jejich práce i její kontrolovatelnost, se v průběhu ritualizace

úřední činnosti mění v posvátné symboly, s nimiž nemohou přicházet do styku nepovolání, neboť by je mohli znesvéřit. Atmosféra úředního tajemství obklopuje každodenní rituály úředníků a dotváří mystérium jejich seký. Úřední ceremonie se mění v obřad, jehož se smějí zúčastnit pouze vyvolení a zasvěcení do kultu. Laické veřejnosti není dovoleno přihlížet tomu, jak úředníci přijímají pod obojí linkovaný papír a inkoust ve svých svatyních provoněných těžkou vůní starých nevyřizovaných spisů.

Dalším a patrně nejpodstatnějším rysem rituální činnosti je její symbolický charakter. Právě v tomto bodě se rituál prolnikavě liší od pouhé rutiny. Rutinní činnost je prováděna kvůli ní samé, její zautomatizovanost a bezděčnost činí vykonávanou aktivitu v jistém smyslu neprohodnou. Naproti tomu rituální činnost neprovazuje jsme kvůli ní samotné, ale kvůli významům, které s ní spojujeme. Účastníci oddávající se rituálu věří, že jejich obřad má transcendentní význam, že jsou jeho prostřednictvím spojeni s něčím, co je samotné pokračuje, co dodává sílu jejich snažení a propůjčuje hlubší smysl jejich životu. Tímto nadosobním principem může být idea boha, s nímž právě prostřednictvím rituálu lze vstupovat do kontaktu a komunikovat. Své bohy mají ovšem i ateisté. Prostřednictvím svých politických rituálů udržují kontakt s posvátnými silami pokroku, spravedlnosti, svobody či rovnosti. Někteří ve svých rituálech vzývají zájmy třídy, jiní uctívají stejné zbožné práva jednotlivce. Posvátné formule, které při svých obřadech odřkávají, mají podobu politických frází. Nejde vůbec o jejich informativní hodnotu, většinou žádnou nemají, ale o jejich správnost. Božím hlasem rituálů demokratických je veřejně mluvení. Jeho posvátnost je dokreslena tím, že jsou v něm obsaženy jak čisté hlasy těch, kdo volí dobro, tak nečisté hlasy opozičníků, kteří nedokázali dosud poznat pravdu, a jsou tedy určeni k zatracení.

Rituální ceremonie všeho druhu umožňují lidem svázat emocionální ni pouta, která jsou svou podstatou živočišná a spojují i jiné sociálně zjičící tvory, se symboly, jejichž užíváním se lidé od zvířat odlišují. Také zvířata mezi sebou komunikují. Lidé se však dorozumívají pomocí symbolů, které jim umožňují věci a události pojmenovávat a s těmito jmény operovat i tehdy, když pojmenované věci nejsou přítomny ač již proto, že jsou časové nebo prostorové vzdáleny, anebo proto, že třeba vůbec neexistují. Prostřednictvím symbolů člověk poznává to, s čím se nikdy osobně nesetkal. Tak jsme se dověděli o průběhu stoleté války, víme leccos o problémech obyvatele Filipín,

a dokonce je nám známo, jak se chová vodník a dokážeme ho zcela bezpečně odlišit od hejkal. Právě symboly nám umožňují spojovat se s našimi bohy, dokonce i s těmi, kteří vůbec neexistují, jak je tomu například v případě pokroku.

Užívání jazyka, které je základem lidské civilizace, má v podstatě rituální charakter. Meziřitáská komunikace vyžaduje všechny znaky rituální činnosti. Řečové rituály vyžadují přítomnost skupiny alespoň dvou lidí, kteří soustředí pozornost na společné téma jejich rozhovoru. Vše probíhá podle přesně vymezených a přísně formalizovaných pravidel, jejichž nezalost v případě cizí řeči nás z rituálu nemilosrdně vytazuje. Právě zásluhou symbolů má lidský řečový rituál transcendentující charakter a umožňuje překročit zúčastněným čas i místo jejich rozhovoru a vzdálit se bezprostředně prožívané skutečnosti.

Velká část hovorů, které vedeme, vůbec není zaměřena na získávání nových informací, jak by tomu mělo být, pokud by se člověk měl chovat přísně racionálně. Funkcí mnoha hovorů je vytrváet prostě jen určité emoutivní rozpoložení, přenášet je na druhé a tím skupinu stmelovat. Právě to tvoří ovšem sociální podstatu naprosto všech rituálů. Většinou svých řečí nesdělujeme druhým nic nového a oni přesto ochotně naslouchají právě tak, jako my nasloucháme těm, s nimiž chceme udržovat kontakty, i když víme, že nás informacné nijak neobohatí, a dobře známe jejich stanoviska, výupy i narážky. Tyto rituály solidarity lidé praktikují v soukromém životě v průběhu všedních rozhovorů s přáteli a známými i v životě veřejném, kdy se podobné rituály stávají projevem sympatií a loajality vůči politickým vůdcům. Lidé pěstují posezení se svými přáteli a účastní se průvodů a demonstrací svého hnutí ne snad proto, aby se dozvěděli něco překvapivě nového, ale aby zakusili příjemný pocit emocního bezpečí, který jim chybí v kontaktu s lidmi cizími a s lidmi odlišných názorů. Sociální svět je tak rozdělen do mnoha hnutí a skupinek vyznávajících a velebicích různé politické bohy. Černé hovory jsou pouze rituální výměnou sympatií, jsou vedeny nikoli pro svůj obsah, ale jako mocný prostředek posilování sociability. Často obsahuje mnoho zamlčených narážek, čímž se dále posilují svazky mezi těmi, kdo rozumějí. Toto společenské tlačání představuje v jistých sociálních kruzích většinu konverzace. Točí se kolem módy, a to nejen v oblekání, ale také v umění, sportu, jídle a trávení dovolené. Rituální vůdci spěchli v tomto stylu konverzace formují zároveň vkus své skupiny i její soudržnost. Nečlenové skupiny se stávají

v těchto horech nejednou předmětem pohrdlivého despektu, zvláště pokud jsou v podezření, že nesdílejí hodnoty, které jsou pro skupinu posvátné.

Rituální charakter rozhovorů je posilován a umocňován neverbálními signály, které doprovázejí slovní formule a mají nezdědka větší význam než sama pronášená slova. Americký sociolog Randall Collins, který je autorem typologie hovorů jako rituálních interakcí, hovoří o tom, že naše řeč je vystavěna na křiku, prosbách, vrčení a brčení, vrkání a cukrování podobně jako dorozumívání zvířecí. Mnohé z těchto prvků lidských komunikačních rituálů jsou vrozené a nabyté rozumové zkušenosti na nich mění jen velice málo.

Rituály, ze kterých se skládá život každého člověka i celé společnosti, lze rozdělit do několika zřetelně odlišných typů.

Oslavné rituály spojují lidi, kteří chtějí vyjádřit svým bohům vděk za úspěch v nějaké akci. Touto akcí může být právě tak vojenská vítězství jako úspěšná sklizeň, dokončení důležitého díla i neúspěch nepřátel v jejich počínání. Patří sem díkovzdání v nejhráznějších podobách od vítězných tanců přes slavnostní bankety až po slavení narození a pitky doprovázející sledání přátel, kteří se nějakou dobu neviděli. Lze sem zařadit také vánoční svátky stejně tak jako řádní fanouškové vítězům zápasu jejich mužstva a srazy absolventů čehokoliv.

Naopak rituály krize a nebezpečí nastupují, když prosperita skončila a hrozí úpadek. Jsme na tom huě než naši nepřítelé a je třeba spojit se opět s našim bohem, který se od nás z nějakého důvodu odvrátil. Součástí těchto rituálů bývají často oběti, které představují dar posvátným silám, přičemž se očekává, že toto gesto bude oceněno proúdarrem, tedy tím, čeho se nám momentálně nedostává. Vykonáním oběti se posvátné síly stávají dlužníkem donátora a je slušné dluhy vyrovnat.

Na podobném principu funguje asketismus, kdy se člověk dobrovolně zbavuje určitých potěšení či statků, čímž si opět onen svět zadluhuje a smí doufat v odměnu neskonale vyšší. Rituály bojovníků, připravujících se na válku i rituály plodnosti patří do této kategorie, podobně jako rituály přivolávající dešť po dlouhém období sucha či rituály odvracející nebezpečí zhoubných epidemií. Jejich moderní obdobou jsou politické manifestace lidí obávajících se ohrožení ze strany skutečného či domnělého nepřitele. Všechny tyto rituály posilují soudržnost „kmenů“ v situaci, která je považována za kritickou. Proto političtí vůdcové konstruuji nejednou obraz domnělého

nebezpečí a nepříteli, aby posílili sebeklamnost svých stoupenců a své postavení uvnitř komunity. Hrozba útoku nečistých sil dokáže stimuluje vyvolané.

Rituály přechodu přerušávají dodnes z období, kdy společnost po celé generace nehybná spatřovala v každé změně ustáleného stavu riziko ohrožující klidnou monotonií života. Proto byly vyvinuty rituály, jejichž účelem bylo začlenit nastalou změnu plynule do existujícího řádu. Ten, kdo změnou prošel, měl být začleněn hladce do nové pozice, a to s co nejmenším otesem jak pro něho, tak pro společnost i pro širší vesměrný řád. Do této kategorie patří rituály spojené s narozením nového člověka, s jeho dospíváním, ceremonie svaatební i pohřební, iniciální obřady, obřady promoční a podobné. Neménost rituálů konaných při těchto příležitostech vlastně symbolicky vyvažuje šok změny a pomáhá podřízet identitu toho, kdo závažnou změnou prochází. V případě pohřebních obřadů je účelem rituálu usnadnit přechod zemřelého a jeho začlenění do řádu onoho světa a zároveň očistit pozstaté od kontaktu s nečistými silami smrti. Tímto rituálem se hrozba smrti mění v garanci nového života.

Rituály trestání, ať již mají podobu soudů, poprav, lynčování, anebo jemnější formu proklínání viníka, směřují a posilují společensví spravedlivých. Bez kontrastu s tím, kdo se provinil, nemohou vyniknout čnosti těch, kteří dokázali nezhřešit. Proto každá církev potřebuje svého ďábla, každý světec své temné síly a každé náboženství své nevěřící a své kacíře. Přitazlivost nebe je umocněna nevábnou vidinou pekla a nebeské slasti vyniknou nejlépe na pozadí pekelných muk. Otázka, proč vlastně existuje zlo, pokud dobro je skutečně všemocné, komplikuje věrouku všech církví, náklady spojené s vysvětlením této záhady se však vrátí v podobě morálního efektu tohoto kontrastu. Také v případě rituálů trestání platí, že je třeba vyrobít viníka, není-li možno trestat zaslouženě. Není-li koho proklínat, je ohrožena soudržnost celé skupiny a spravedliví tápou, pokud nemohou budovat svoji integritu v konfrontaci s nehodnými hříšníky.

Rituály účty mohou mít více podob. Existují jednostranné rituály účty, když se dvořané a poddaní klaněji panovníkovi a podřízený nadbílá svému nadřízenému. Zvláštním typem těchto jednostranných rituálů jsou rituály kolektivní, např. když vojáci deňlují před generálem, shromáždění věřících vzývá svého boha, političtí souvěřící svého vůdce či shromážděný dav zdává vlajku své země. Existují však také rituály vzájemné účty, a to tehdy, když se lidé s respektem hodným posvátného začnou chovat navzájem vůči sobě. Tento moment je

důležitý, protože nám může osvětlit některé další aspekty závoňlého chování civilizovaných lidí.

V primitivních společnostech převládají jednostranné rituály účty. Lidé se klaněji svým bohům a též panovníkům, kteří ostatně bývají s bohy nejednou v úzkých přibuzenských vztazích. Projevy účty jsou v těchto podmínkách zároveň projevem podřízenosti a poslušnosti toho, kdo účtu prokazuje. Ten na ni zpravidla sám nárok nemá, nikoho nenapadne, aby se mu klaněl. Uvnitř každé patriarchální domácnosti je objektem účty všech mužská hlava domácnosti. Tento vztah je předobrazem bezmezné účty prokazované panovníkovi i devótní účty k bohům.

Historická změna obrovského významu nastupuje s přechodem k feudalismu toho typu, který se nejlhěji rozvinul v rané středověké Evropě. Ten totiž umožnil, aby hlava nezávislé domácnosti vsoupla do služeb jiné domácnosti a přitom se nejen nestala otrokem, nýbrž služební poměr její status ještě zvýšil. Služba nedegraduje, ale naopak člověka pozdvihuje, uvádí ho do řad vojenské šlechty. Její příslušníci si prokazují účtu nyní již vzájemnou. Přestává platit, že ten, kdo druhému účtu prokáže, jí sám není hoden. Rituální projevy vzájemné účty tvoří naopak podstatnou část kodexu chování rytířů. Rytíři jsou prvními skutečnými kolegy, spojuje je nikoliv nadřízenosti a podřízenosti, nýbrž vztah rovnosti. Rituály vzájemné účty se rozvíjejí k dokonalosti v prostředí knížecích dvorů. Zde si dvořané navzájem mezi sebou vyměňují gesta, která dříve adresovali výhradně podřízeným nadřízeným. Později se však situace v mnohem změnila. Rovnost mezi rytíři byla založena na respektování zásad rytířské cí a na účte k individuálním výkonům každého z nich v permanentních feudálních potyčkách. S ustavením mocenského monopolu knižele mizí rytířská rovnost ve volnosti, nastupuje rovnost dvořanů v podřízenosti jedinému knižeti. Ve vystupování dvořanů je tedy mnoho pokryteckého, adresují-li si navzájem podobné úklony, s jakými představují před svého vládce. Vojenské čnosti rytířů jsou nahrazeny skrytými formami soupeření mezi dvořany, které je jen velmi povrchně maskováno projevy vzájemné účty. Navíc dochází k paradoxu: význam dědičnosti a různého stupně urozenosti je přemístěně zdůrazňován právě v situaci, kdy byrokratický absolutismus fakticky nastoluje bezmocnost všech urozených, kteří jsou začleňováni podle vůle panovníka a jeho rádců na místa důstojníků masových armád a úředníků centralizované správy. Neurozená buržoazie se v demokracických revolucích energicky bouří proti privilegiím

šlechty, protestuje proti výsadám, které byly již nannozce zbaveny mocenského významu. Jako vítězná složka společnosti pak kopíruje uhlazené mravy poražených dvořanů. Ožívuje přitom ideál rovnosti, který je předpokladem vzájemného prokazování úcty. Podobně jako v případě dvořanů jedná se o rovnost v poslušnosti, ale nikoli vůči konkrétní osobě vlády, nýbrž vůči neosobním zákonům vyjadřujícím myšičky prezentovanou vůli lidu. Vůle lidu se stává vůlí boží a každý člověk se pro druhé lidi méně v malého boha vyžadujícího při setkání lehký úklon hlavy jako vzdálenou vzpomínku na hluboké klanění před božstvy skutečnými.

Náboženské rituály minulosti udržovaly idealizovanou představu boha, jemuž byla obřadně prokazována jedностranná úcta. Nyní si podobně obřadně, i když v přiměřeně zmenšeném měřítku, prokazují úctu lidé navzájem a skrze každodenní rituály vzájemné úcty se snaží předvádět jeden druhému vysoce idealizovanou podobu sebe sama. Demonstují ji svým dobovým chováním i vhodným oděvem, správným tónem hlasu a podobně. Tím vším jednak vyjadřují respekt vůči druhým, jednak si vynucují stejný respekt sami pro sebe.

Americký sociolog Erwing Goffman ilustruje v řadě studií zprůsoby, jimiž lidé dokáží přehrávat před druhými svá idealizovaná představení. Ukazuje i to, jak se na své výstupy v zákulisí pečlivě připravují a jak po nich tamtéž odpočívají. Moderní člověk je schopen učinit mnoho pro to, aby si získal alespoň zlomek respektu, jenž byl dříve rezervován pouze pro kmenové bohy. Kult individualismu je rituální záležitostí jako každý jiný kult. Také individualismu se jako každý objekt kultu obklopuje svatozáří nedoknutelnosti a systémem tabu, který ji garantuje. Občan kráčí každodenní rutinou a přitom očekává, že mu bude prokazována přiměřená úcta v podobě pozdravů, poklon a zdvořilé konverzace o čemkoliv.

Máme tak před sebou další zdroj lidsky slušného chování. Lidé se mohou chovat vybraně a zdvořile ze zřetelivosti, kdy jejich zdvořilost je jen prostředkem k získání přízně toho, kdo má moc rozdělovat odměny. Mohou se však chovat k sobě navzájem slušně prostě proto, že vůči osobě druhého cítí posvátnou úctu a právo každé lidské bytosti na její důstojnost považují za nedotknutelné. Rozvíjí se kult individualismu a individualismu.

Vývoj moderní společnosti však přináší také v tomto ohledu vyústění značně absurdní. Člověk potřebuje své rituály i poté, co byl zbaven svých bohů. Dokonce je pak potřebuje ještě naléhavěji. Umožňují mu semknout se v kruhu s druhými lidmi, promítnout takto

získanou oporu do světa nadpřirozených souvislostí a s touto pomocí zvládat své potlačené úzkosti pramenící z omezenosti jeho fyzického života i z cizosti prostředí, do něhož byl bez svého souhlasu na dobu půl miliónu hodin vržen. Provozováním svých rituálů upevňuje člověk pocit souměřitelnosti k širšímu celku. Činí tak vždy a bylo přitom podružné, jakému kultu byly jeho rituály konkrétně zasvěceny. Kult vyjatečného individualismu, který převládl v moderní společnosti, je po této stránce ovšem zdaleka nejméně vhodný. Je-li vyznáván důsledně, ponechává každého v jeho osamocení, nepodporuje příliš společnou akci, nechává na každém, aby zůstal se svými pochybnostmi, obavami a úzkostmi docela sám. Původní představa byla taková, že hrdé a nezávislé individualum řídící se jen svým vlastním rozumem se dokáže povznést téměř na úroveň bohů. Proto je jen přirozené, dostává-li se každému člověku úcty, která dříve byla vyhazována pouze bohům. Stalo se však něco, s čím se nepočítalo a co předvídáno nebylo. Povyššení člověka na boha mělo své vedlejší účinky, které celý projekt velice vážně zpochybnily.

Člověk osvobozený od pout svého stavu, svého cechu, své širší rodiny, své tradiční komunity, svých nemoderních zvyků a obyčejů a dokonce i své náboženské víry zpravidla neunesl svou svobodu. Nabytá svoboda se z volnosti snadno změnila v opuštěnost. Člověk byl sice zbaven povinností praktikovat své staré rituály, nebyl však ani zdaleka zbaven nutnosti každodenní rutiny. Svět, který zůstal tak jako v minulosti vrchovatě naplněn touto rutinou, ztratil zdání jakéhokoli vyššího smyslu v okamžiku, kdy do role bohů byli postaveni docela obyčejní lidé. Člověk na své osvobození od starých struktur, tradic a rituálů zareagoval způsobem, který ho nepřiblížil bohům, ale zvrátilum. Ve snaze vrátit se k pocitu jistoty vládnoucímu uvnitř stáda ochotně propadá masovým hnutíům. Rozvíjí do obludných rozměrů rituály souměřitelnosti rasové, nacionální, třídní. Ve jménu principu přesahujícího z jeho lidské omezenosti jeho individualního života je ochoten páchat věci, jež by si jako slušný člověk nikdy nedovolil činit jménem vlastním.

Člověka nelze osvobodit od rituálů a taková snaha je rozumná asi jako snaha osvobodit dítě od jeho hraček. Zdá se, že to nejlepší, co lze učinit pro dítě 20. století, je zařídit věci tak, aby neškodné hračky byly pro ně atraktivnější než zápalky. Právě to je pravou podstatou moderní demokracie.